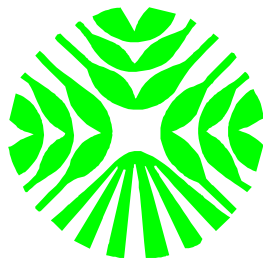

АГРАРЕН УНИВЕРСИТЕТ – ПЛОВДИВ
ФАКУЛТЕТ ПО ИКОНОМИКА
КАТЕДРА ИКОНОМИКА

КРУМ ХРИСТОВ ХРИСТОВ

**ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА
ФАМИЛНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен **ДОКТОР**

по

област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки

професионално направление 3.8. Икономика

докторска програма Икономика и управление (селско стопанство)

Научен ръководител:

Проф. д-р Иван Пенев

Пловдив, 2018 г.

Дисертационният труд е структуриран в увод, три глави и изводи с общ обем 270 страници. Използвани са 242 литературни източници. Представени са 44 таблици и 20 фигури.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на разширен катедрен съвет на катедра „Икономика“, Аграрен университет – Пловдив, с Протокол № 191 / 18.05.2018 г.

Защитата на дисертацията ще се състои на 26.10.2018 г. от 11:00 часа в зала № 322 на Аграрен университет – Пловдив на заседание на Специализирано научно жури, назначено от Ректора на Аграрен университет - Пловдив със Заповед № РД-16-601 / 30.08.2018 г. в състав:

Рецензии:	проф. д-р Алекси Георгиев Алексиев проф. д-р Надка Стефанова Костадинова
Становища:	проф. д-р Румен Иванов Отузбиров доц. д-р Ваня Стоянова Манолова доц. д-р Мария Маринова Пенева

Материалите по процедурата са достъпни в библиотеката на Аграрен университет – Пловдив, бул. Менделеев № 12.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Актуалност на темата

Фамилните земеделски стопанства съставляват ядрото на европейското земеделие, като доминират в структурата на селското стопанство както по отношение на броя, така и от гледна точка на заетостта и брутния продукт, които осигуряват. Европейският съвет (1997) разглежда семейните ферми като важен елемент в европейския модел на земеделие и ключов фактор за диверсификация на производството. В условията на динамични пазарни промени и редица предизвикателства пред европейската икономика, семейните стопанства постигат високи успехи при борбата с бедността в селските райони. Те са основен фактор за продоволствената сигурност на населението и спомагат за повишаване жизнеността на икономиката в селските райони. От друга страна, семейните ферми са силно мотивирани да провеждат дългосрочна политика по опазване на околната среда в своите райони.

Земеделието в България е един от основните източници на доходи в селските райони и като такъв – един от основните буфери срещу бедността, възпрепятстващи увеличаването на регионалната безработица. Почти 90% от заетите в земеделието у нас представляват семейна работна ръка. Фамилните стопанства дават възможност за сезонна заетост на местното население, както същевременно са предпоставка за развитието на редица свързани отрасли като туризъм, търговия, социални услуги. След присъединяване на страната към ЕС схемите и мерките за подпомагане на земеделието оказват съществено влияние върху възможностите за развитие на земеделските стопанства. С цел да се прогнозира и оцени ефектът, който оказват различни видове инструменти на аграрната политика върху фамилните стопанства, е необходимо да се изследват техните характеристики и очакваното им поведение.

Устойчивото и балансирано развитие на селските райони може да се постигне единствено при успешно развитие на фамилното фермерство и семейните ферми. Важна и значима роля за развитието на стопанствата след присъединяване на страната към ЕС играе достъпът на стопаните до подпомагане по линия на ОСП.

Основната теза на изследването е: *Семейните стопанства имат ограничени възможности за развитие и нисък достъп до подпомагане. Институционалната среда, в която те оперират, осигурява слаба подкрепа на стопанствата.*

Целта на дисертационния труд е на база проучване състоянието и предизвикателствата, пред които са изправени фамилните земеделски стопанства в България след присъединяване към Европейския съюз, да се очертаят възможностите за тяхното развитие и да се идентифицират ефективни начини за тяхната подкрепа.

За постигането на целта са поставени следните задачи:

Първа задача: Проучване на теоретичните основи, формиращи поведението на семейните стопанства.

Втора задача: Извеждане на теоретична рамка на проучването и формулиране на изследователските хипотези. Избор на методи за набиране, обработка и анализ на информацията.

Трета задача: Анализ на факторите, влияещи върху развитието на семейните стопанства в България чрез избраната методика за изследване.

Четвърта задача: Идентифициране на предизвикателствата, ограничаващи развитието на семейните стопанства у нас.

Пета задача: Дефиниране на алтернативи за повишаване на възможностите за развитие, съобразени с особеностите и спецификите на семейните ферми.

Предмет на изследването са процесът по кандидатстване и процедурите, с които земеделските стопани трябва да се съобразят при участието си за подпомагане.

Обект на изследването са земеделски стопанства в Южен централен район за планиране. Изборът е продиктуван от разнообразния характер на земеделието в региона, включващ, от една страна, стопанства от всички отрасли и размери, а от друга страна, съставен от земеделски стопанства, занимаващи се с интензивни производства.

Методи на изследването. За изпълнение на целта и задачите са използвани множество изследователски методи. (1) За изясняване на общата характеристика на земеделието и мястото на фамилните стопанства в нея са използвани статистически данни от НСИ, Дирекция Агростатистика на МЗХГ и Евростат. (2) Събирането на данни от отделните земеделски стопанства е извършено чрез анкетния метод на проучване и метода на интервюто. (3) За по-пълното и задълбочено установяване на връзките и зависимостите е използван методът включено наблюдение.

Обработката и анализът на данните са извършени посредством клъстерен анализ, регресионен анализ и изследване на случай. За обработката на резултатите от изследването приложение намират пакетите на MS Office – Word и Excel, Adobe Reader, Софтуер статистически обработки SPSS и др.

КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Първа глава: ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ФАМИЛНИТЕ СТОПАНСТВА

Първа глава на изследването е изградена на базата на разнообразни теоретични постановки, разглеждащи поведението на семейните стопанства. Проучено е значението, което те имат за развитие на селските райони, като е анализирано и поведението на различните типове семейни ферми. Дискутирани са основните предпоставки за устойчиво развитие на семейните стопанства и са проучени факторите, влияещи върху достъпа на стопанствата до институционална подкрепа.

1.1. Значение на семейните стопанства

Състоянието на семейните стопанства, като важен източник на заетост и доходи в селските райони, е критично за развитието на тези територии. Открояването на характеристиките и особеностите на фамилните стопанства е необходимо, за да се обясни тяхното поведение, да се разкрият силните им страни, както и основните предизвикателства, пред които са изправени. Подобно изследване и анализ е в основата на определянето на възможностите и насоките за успешното им развитие.

Дефиниции за фамилни стопанства – фамилните стопанства играят съществена роля в икономиката на селските райони. Те са основен фактор за продоволствената сигурност, осигуряване на населението с качествена и разнообразна продукция, повишаване жизнеността на селските региони и имат силен интерес да провеждат дългосрочна политика по опазване на околната среда. Исторически, фамилното земеделско стопанство е първият възникнал и най-разпространен представител на семейния и дребния бизнес в света.

Множество икономисти използват разнообразни определения на фамилните стопанства (Маркс, 1850; Чаянов, 1924; Thorner, 1962; Otsuka, 1998 и др.). В зависимост от контекста дефинициите най-често се базират на: (1) заетостта на семейството в стопанството; (2) управлението на стопанството; (3) производствената структура; и (4) поемането на бизнес риска от стопаните. Организацията за прехрана и земеделие (FAO) определя фамилните земеделски стопанства като селкостопанска организация, която се ръководи и управлява от едно домакинство, като основната част от труда се осигурява от същото това домакинство. "Семейството и фермата са едно цяло, в което се комбинират икономически, екологични, социални и културни функции" (FAO, 2013 г.). Евростат (2016), използвайки дефиницията на FAO, дава определение на земеделските стопанства на основата на вложения труд. На тази база семейните

стопанства могат да се дефинират като „стопанства, в които поне 50% от работната сила е семейна“. От социологическа гледна точка, фамилното земеделие е обвързано с традиции и семейни ценности (солидарност, приемственост, ангажираност). То е повече от професионален избор и отразява начина на живот, подчертавайки преобладаващите семейни ценности (Съвет на ЕС, 2013).

Въз основа на множеството определения за семейно стопанство, това, което приемаме за дефиниция е, че **фамилното земеделско стопанство е стопанство на домакинството (независимо от неговите размери, вид, характер, степен на развитие и др.), управлявано от членовете на това домакинство. То може да се организира както върху собствена, така и върху наета земя.**

Възприета е дефиницията за домакинство на НСИ, базирана на Регламент 1177/2003 на Европейския парламент, според която: „домакинство са две или повече лица, които живеят на един адрес (в жилище или част от жилище), имат общ бюджет и се хранят заедно“.

Роля на фамилните стопанства – на база на разгледаните проучвания ползите от фамилните земеделски стопанства може да се търсят в няколко направления. **Първо**, те произвеждат стоки, при които се използват специфични местни ресурси (микrokлимат, почви и др.) и осигуряват по-хуманни условия за животните. **Второ**, те са пазители на традициите в отделните райони и създават условия за развитие на аграрен и селски туризъм. **Трето**, те са важен източник на доходи за населението, буфер срещу бедността, основа за диверсификация на дейностите и производствата в селските райони (Graeub, 2015). **Четвърто**, те създават обществени блага като например запазване на биоразнообразието и създаване на красива гледка и др.

Класификация на фамилните стопанства – съществуват различни опити да се класифицират семейните стопанства (EU, 2011). Често използван критерий е размерът на обработваемата земя (Младенова, 1993). Друг критерий е икономическият размер. Този показател е сравнително добър за агрегиране на данни на по-високо ниво, но е трудно приложим на конкретно равнище. Като критерий се използва и вложеният труд. Стопанствата с различна специализация имат различни нужди от труд. Например стопанства, отглеждащи плодове и зеленчуци, могат да са с малка площ и да влагат повече труд от стопанства с по-голяма площ, но отглеждащи зърнено-житни. Манолова и Пенев (2014) считат, че класифицирането на стопанствата може да се извърши най-опростено в две измерения. От гледна точка на обществото е важно каква продукция

стопанството изнася на пазара. От гледна точка на земеделския производител е важно какви доходи осигурява фермата на домакинството.

Предимства и предизвикателства пред фамилните стопанства – фамилните стопанства, като специфична организационна форма в земеделието, са обект на задълбочен анализ и дискусии в научните среди (Симова, 1994; Младенова, 1996; Николов, 1996; Илиева, 2006; Копривленски, 2015; Георгиев, 2011; Mizets, 2011; Тепавичарова, 2012; Хмиелевска, 2012; Флорианчик 2012; Давидова и Томпсън, 2014; Дириманова, 2014 и др.).

В резултат от проучването на литературните източници могат да бъдат открити някои по-значими предимства и силни страни на фамилните земеделски стопанства: гъвкавост при управление на дейността и бърза адаптация; силна вътрешна мотивация на семейството; предимства при трудоемките отрасли; буфер срещу бедността в селските райони; производство с по-висока добавена стойност; по-ниска степен на задлъжнялост; повишен интерес от опазване на околната среда; мултифункционалност и диверсификация на дейностите; местни храни и географски наименования.

Освен преимуществата, литературата откроява и някои слабости, съпътстващи развитието на фамилните стопанства: остаряла техника; слаба пазарна сила; слабо коопериране; ниска инвестиционна активност; трудности при осигуряване на квалифицирана работна сила; ниска административна култура на стопаните; проблеми с напоителната инфраструктура.

Вижданията, изложени в литературата, варират в широки граници – от отричане възможностите на фамилните стопанства за развитие до разглеждането им като незаменим инструмент за решаване на проблемите в селските райони. Силно противоречиви са мненията дали фамилните стопанства у нас биха могли да съществуват успешно и устойчиво и при какви условия. Неизяснен остава и проблемът за класификацията на различните видове семейни стопанства и за техните реакции на промени в аграрната политика. Всичко изброено поражда необходимостта от задълбоченото изучаване на техните особености, предопределящи поведението им, а от там и идентифициране на най-ефективните инструменти за тяхната подкрепа.

1.2. Поведение на фамилните стопанства

Поведението и реакциите на различните видове земеделски стопанства би могло да бъде обяснено с помощта на различни икономически теории.

Максимизиране на печалбата – от гледна точка на неокласическата икономическа теория фамилните стопанства могат да бъдат разгледани като

оптимизиращи печалбата икономически субекти. По този начин поведението им може да бъде обяснено с икономическите закономерности, свързани с маржиналните приходи и маржиналните разходи на стопанството.

Арендно стопанство – Разпределяне на приходите и разходите между арендатор и арендодател е форма на наемане на земя, при която рентата се явява процент от общия добив на стопанството. Този тип рента се различава от останалите (заплата, фиксирана рента) с това, че не е с фиксиран размер, а пряко зависи от добива на земеделския производител (Ellis, 1998). Тези отношения изискват взаимодействия между домакинства с различна запасеност със земя и средства за производство. Най-просто това взаимодействие може да бъде между домакинства, притежаващи земя, и такива, които нямат земя. В по-сложните си форми това взаимоотношение може да включва не само земя, а и кредити, цени, достъп до пазари и др.

Минимизиране на риска – широко разпространено е твърдението, че високата степен на неопределеност характеризира живота на хората в земеделските домакинства в развиващите се страни. Тя се изразява в нестабилност на климата, нестабилност на пазарите, икономическа нестабилност на страната. В зависимост от начина, по който производителите реагират към тази неопределеност, те могат да бъдат разделени на няколко групи: (1) Риск поемащ производител; (2) Риск неутрален производител; (3) Избягващ риска производител.

Оптимизиране на свободното време – тази теория приема, че двойственият характер на земеделското стопанство (от една страна като домакинство, а от друга като предприятие, консуматор и производител), е една от най-важните характеристики на фамилените стопанства. Теорията за оптимизиращия свободното време производител е изградена от Чаянов (1924) върху предположението, че свободното време на фермера е вид благо, което е конкурентно на дохода, който той получава. В този случай става въпрос за избор между свободно време и доход, който може да бъде представен чрез кривата на безразличие.

Модел на фермерското домакинство – представлява доразвитие на Чаяновия модел на фермерското домакинство. При този модел се приема, че съществува развит конкурентен пазар на труда за членовете на домакинството. При това положение те вече имат избор дали да се трудят във фермата, което ще им донесе дадени доходи в пари или натура, или да излязат на пазара на труда, където също ще получат доходи (работна заплата). Семейството може да избира дали и до колко да се занимава със земеделие, до каква степен да участва на пазара на труда, или да наема работници.

1.3 Фамилните стопанства и устойчивото развитие

Изходната точка на конвенционалните теории за икономическия растеж е неокласическият модел на Солоу (1956). Основните допускания на модела са: постоянна възвръщаемост от мащаба, намаляваща пределна производителност на капитала, взаимозаменяемост между капитал и труд. В икономиката развитието се дефинира като устойчиво нарастване на жизнения стандарт на населението чрез увеличаване на запасите от физически и човешки капитал и подобряване на технологиите. Идеята за „устойчиво развитие” придобива популярност след доклада „Нашето общо бъдеще“ (ООН, 1987). В него устойчивото развитие е дефинирано като развитие, което позволява най-пълно задоволяване потребностите на населението в настоящия момент, без да отнема възможностите за задоволяване потребностите на бъдещите поколения.

На тази база можем да предположим, че дадено семейно стопанство ще се развива устойчиво, ако в дългосрочен план осигурява стабилно производство; технически и икономически е ефективно; минимизира риска от неблагоприятни влияния; поддържа природния си капитал; минимизира страничните ефекти върху околната среда; използва добри практики; осигурява прехрана на семейството и на наетите в стопанството; поддържа културните традиции в селския район. При осъществяването на тези дейности върху стопанството оказват влияние институциите, чрез формалните правила и неформалните ограничения. За устойчивото развитие на стопанствата е важно институционалната среда да бъде стабилна, добронамерена, да създава доверие и сигурност и да осигурява равни възможности за развитие. В противен случай тя би оказала негативно влияние върху развитието на една или друга група стопанства. В условията на членство в ЕС важно значение за развитието на земеделието има ОСП. Поради това е необходимо да се проучат характеристиките на производителите и на техните стопанства в контекста на достъпа до подкрепа.

1.4. Фактори, влияещи върху достъпа до подкрепа

Факторите, влияещи върху достъпа на земеделските производители до подкрепа, се изследват от различни автори в България. Все още обаче тези проблеми са по-силно застъпени в чуждестранната литература отколкото у нас. Алтаране (2015) изследва развитието на органичното земеделие в Йордания, като възможност за по-дребните земеделски стопани, чрез изследване на четири групи фактори: икономически, социално-културни, управленски и образователни. Сандор и колектив (2008) изследват достъпа на стопаните до мерките за подпомагане на земеделието като функция от редица социално-икономически характеристики (размер на земеделските стопанства,

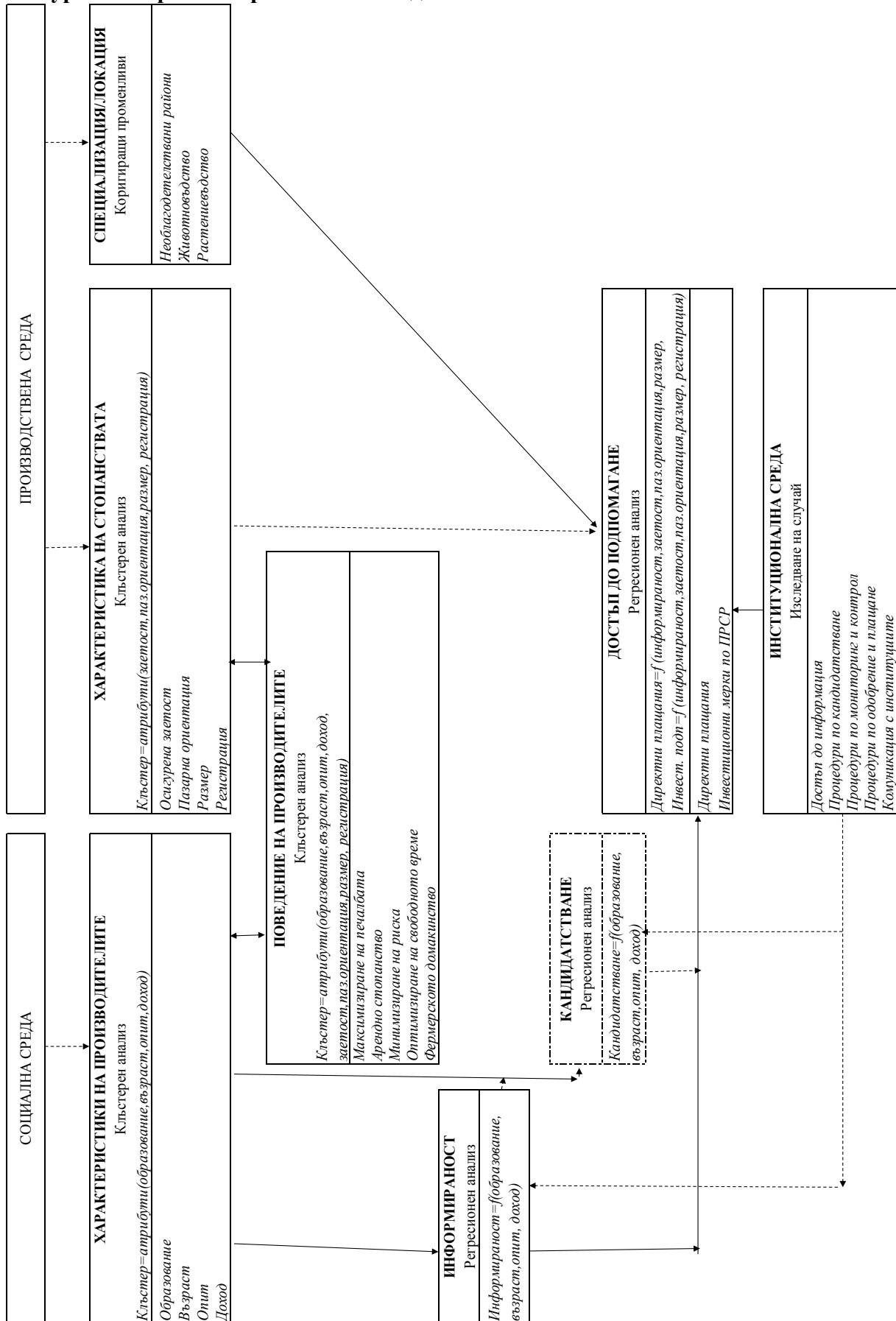
образование и опит на земеделските производители, земя в необлагодетелстван район, заетост в стопанството, както и семеен характер на стопанството), Хмиелевска (2012) изследва връзката между доходите на земеделските производители, директните плащания, които стопаните получават, и размера на ИЗП на стопанствата след присъединяването на Полша към ЕС чрез корелационен анализ. Алзаиди (2013) използва регресионен анализ за изследване връзката между различни характеристики на земеделските стопанства в Саудитска Арабия и отношението им към органичното земеделие. Пенев и Манолова (2013 и 2015) изследват чрез регресионен анализ и клъстерен анализ зависимостта между успешно реализираните от стопаните проекти и различни особености на българските плодпроизводители: размер на земята, площите, заети с трайни насаждения, специализацията на стопанствата, образование, възраст и опит на стопаните, пазарна насоченост, доходи от селскостопанската дейност, нивото на познаване на политиката и ползването на консултантски услуги.

1.5. Методика на изследването

На базата на извършения литературен преглед е дефинирана теоретична рамка на изследването. Селектирани са основни променливи, които предопределят успешното участие на земеделските производители в схемите за подпомагане. Избрани са подходящи методи и подходи за набиране, обработка и анализ на информацията. Формулирани са изследователските хипотези относно влиянието на характеристиките на стопанствата и характеристиките на производителите върху информираността на стопаните, кандидатстването за субсидии и успешното финансиране.

Теоретична рамка и хипотези – Базирайки се на проучването на литературните източници, е изградена теоретична рамка за изследването на фамилните стопанства, включваща множество променливи: целите на аграрната политика, инструментите, използвани за тяхното постигане, участниците, взаимодействащи при прилагане на тези цели, и институционалната среда, в която те оперират. Достъпът на стопаните до подкрепа би могъл да бъде разгледан като зависим от елементите на тяхната социалната среда, както и на производствената среда на фермите. Социалната среда на стопаните се състои от техните персонални характеристики (образование, възраст, продължителност на земеделския им опит, както и значението на доходите, които семейството получава от земеделие). Производствената среда е представена чрез характеристиките на стопанствата (заетост, която стопанството осигурява на семейството, пазарна ориентация, икономически размер, регистрация, специализация и локация).

Фигура 1: Теоретична рамка на изследването

Източник: Собствено изследване

Таблица 1: Работни хипотези

Основна теза и работни хипотези		Източник	
T	ОСНОВНА ТЕЗА: Семейните стопанства имат ограничени възможности за развитие и достъп до подпомагане. Институционалната среда, в която те оперират, осигурява слаба подкрепа.		
Характеристики на производителите			
H1	По-високото образование предполага по-висока информираност	Алтаране (2015)	Информираност
H2	По-голямата възраст предполага по-голяма информираност	Сандор и кол. (2008)	
H3	По-големият опит предполага по-голяма информираност	Алтаране (2015)	
H4	По-голямото значение на дохода от земеделие за семейството предполага по-висока информираност	Хмиелевска (2012)	
H5	По-високото образование увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Алтаране (2015)	Кандидатстване
H6	По-голямата възраст увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Сандор и кол. (2008)	
H7	По-големият опит увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Алтаране (2015)	
H8	По-голямото значение на дохода увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Хмиелевска (2012)	
Характеристики на стопанствата			
H9	По-високата информираност увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Пенов, Манолова (2013)	Достъп до подпомагане
H10	По-голямата заетост на семейството във фермата увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Сандор и кол. (2008)	
H11	По-високата пазарна насоченост увеличава възможностите за получаване на подпомагане	Пенов, Манолова (2015)	
H12	По-големите стопанства имат по-добри възможности за получаване на подкрепа	Сандор и кол. (2008)	
H13	Пълната регистрация на стопанството увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Собствена	
Специализация/локализация			
H14	Стопанствата, разположени в необлагодетелстваните райони, са с по-добри възможности за подкрепа	Сандор и кол. (2008)	Институционална среда
H15	Стопанствата с животновъдна специализация са с по-ниски възможности за получаване на подкрепа	Пенов, Манолова (2013)	
Институционална среда			
T1	Институционалната среда осигурява слаба подкрепа на семейните стопанства	Собствена	

Източник: Собствени изследвания

Методи и средства за набиране на информация – За по-задълбочен анализ на разглеждания проблем изследването използва разнообразни методи за набиране на информация. Прилагат се редица общонаучни методи: ретроспективен анализ, анализ на документи и синтез. Набирането на информация се осъществява чрез няколко подхода, които се използват както самостоятелно, така и в комбинация. Извършено е проучване на статистически данни, използвани са анкетният метод на проучване, методът на неструктурираното интервю и методът на включеното наблюдение. По този начин, чрез комбиниране на избраните методи имаме възможността да установим не само какво се случва, а да изясним и защо се случва, както и да разберем реакциите на стопаните. Това позволява, в съчетание с избраните методи за обработка и анализ на данните, да бъдат изведени логически издържани предположения за очакваните последици и обосновани препоръки за въздействие и промяна.

Методи за обработка и анализ на данните – За обработката и анализа на събраната първична информация са избрани клъстерен анализ, регресионен анализ и методът изследване на случай. Клъстерният анализ цели групиране на изследваните производители и на техните стопанства въз основа на характеристиките им, с оглед предвиждане на тяхното поведение и очаквани реакции. Регресионният анализ се използва за изследване достъпа на различните групи стопани до директна подкрепа и инвестиционно подпомагане. Методът изследване на случай позволява да навлезем в дълбочина и да търсим причините за получените с горните два метода резултати.

Данни и период на изследване – Изследването е проведено през периода 2007 – 2018 г. сред стопанства от Южен централен район за планиране. За изясняване на общата картина на българското земеделие, както и на мястото, което заемат фамилните стопанства в него, са използвани статистически данни от НСИ, Дирекция Агростатистика на МЗХГ и Евростат. За изследване характеристиките на производителите и техните стопанства е събрана информация с помощта на анкетно проучване и интервю на 155 земеделски стопанства, посредством съставени за целта въпросници. С цел задълбочаване на анализа е използван методът на включено наблюдение, като е проследен процесът на участие в схемите за подкрепа на осемнадесет производителя. Стопаните са консултирани през целия период на осъществяване на подпомаганите дейности и е оказано съдействие при решаване на възникнали проблеми и комуникация с институциите.

Втора глава: РАЗВИТИЕ НА ФАМИЛНИТЕ СТОПАНСТВА

2.1. Земеделието и фамилните стопанства – исторически преглед

Състоянието на семейните стопанства у нас силно варира през различните етапи от социално-икономическото развитие на страната. До Втората световна война те са били в основата както на българското земеделие, така и на българската икономика. В годините на централно-планова икономика постепенно фамилният тип на земеделието е сменен с едри кооперативи и аграрно-промишлени комплекси. Частната собственост е ограничена, а фамилните традиции в обществото постепенно се загубват. Въпреки това семейните ферми продължават да съществуват под формата на т. нар. домашно стопанство, което играе важна роля при производството на интензивни земеделски култури и отглеждането на животни. От една страна тези стопанства осигуряват прехрана на домакинствата, а от друга се оказват значими за износа на пресни плодове и зеленчуци и месо.

По време на прехода фамилните стопанства играят ключова роля за оцеляването на множество семейства, изгубили повечето си други източници на доходи. Пазарната ниша, появила се след разпадане на централизираните аграрни производствени системи, през първите години на прехода, бързо е запълнена от семейните стопанства, което позволява стабилното им развитие през този период. Постепенно, оперирайки в новите пазарни условия, земеделието започва да изпитва трудности, свързани с остарялата материално-техническа база и конкуренцията на модерното и субсидирано западно земеделие. След промените през 1989 г. нормативната уредба, регламентираща обществените отношения в областта на земеделието, се оказва най-често изменяната, което продължава и в момента. Имайки предвид сравнително високия традиционализъм в този сектор и особено при семейните стопанства, това води до редица разминавания между фактическото състояние на стопанствата и формалните изисквания, с които те трябва да се съобразят.

2.2. Структура на земеделието и стопанствата

В резултат на извършената аграрна реформа, както и на селскостопанската политика след промените към пазарна икономика в аграрния отрасъл на страната ни настъпват сериозни структурни трансформации. Процесът на преструктуриране оказва силно влияние върху производствената, отрасловата и организационната структура на земеделието. Най-сериозни са социално-икономическите последици за семейните земеделски стопанства.

Преход 1989 – 1997 г. – преходът от централно-планова към пазарна икономика води до редица диспропорции в специализацията и териториалната концентрация на земеделието и на хранителната промишленост, както и на общото икономическо развитие. През периода у нас силно нараства дялът на земеделието в БВП – от 11,2% до 23,4%. Това обаче се дължи основно на дълбоката криза, настъпила в индустрията и строителството, и в по-малка степен на положително развитие в земеделския отрасъл. През периода значително нараства дялът на безработните в страната, което кара голяма част от тях да потърсят поминък в земеделието, в резултат на което в края му дялът на аграрния сектор в заетостта нараства от 17,8% до 23,7%. През почти целия период структурата на аграрния отрасъл е сравнително балансирана. Дялът на растениевъдството и животновъдството в обема на брунтата селскостопанска продукция е приблизително равен. В края на периода започва да се появява тенденцията към превес на растениевъдния сектор. Тя може да се обясни с отмяната на тавана за обработвана земя, извършена в Закона за арендата в земеделието в края на 90-те години. Това катализира процесите, свързани със засилване на монокултурното земеделие и отглеждането на екстензивни култури на големи площи.

Предприсъединителен период 1998 – 2007 г. – приспособяването към Общата селскостопанска политика е свързано с множество предизвикателства пред аграрния сектор. Преговорната глава „Земеделие“ за България е отворена през 2002 г. Тя е най-голямата по обем и една от най-трудните глави, тъй като обхваща около 50% от цялото законодателство на ЕС. Водят се тежки и преговори, които продължават до 2004 г. България е първата страна-кандидат за членство в ЕС, която получава частична акредитация за своята агенция САПАРД, благодарение на което са създадени условия за стартиране на програмата още през 2001 г. В резултат от политиката през този период в аграрната структура на страната протичат процеси, които не се наблюдават нито в старите членки на Европейския съюз, нито са характерни за страните от Източна и Централна Европа със сходно историческо развитие. У нас ясно се откроява високият дял на силно уедрени стопанства. Обратно на предишния период, през този силно намалява дялът на земеделието в БВП на страната – от близо 27% през 1998 г., до 7% през 2007 г. Дялът на заетите също спада, но със значително по-слаби темпове от този на БВП, като в края на периода е малко под 20%. Стартиралата през предходния период тенденция на намаляване дела на животновъдството в брунтата селскостопанска продукция се запазва. Структурата на аграрния отрасъл е силно дебалансирана, като дялът на растениевъдството през втората половина на периода превишава двойно този

на животновъдството. Все по-ясно се очертава силното развитие на монокултурно земеделие, изградено на базата на екстензивни зърнени култури. Производството на традиционните за страната животни, зеленчуци и плодове бележи сериозен спад.

Първи планов период 2007 – 2013 г. – политиката на страната за окрупняване на земеползването се задълбочава. По административен път е решен въпросът с „непотърсените“ от собствениците земеделски имоти, което силно ограничава функционирането на пазара на земята и води до увеличаване договорната сила на едрите арендатори. След присъединяване на страната към ЕС програма САПАРД е заменена от ОСП. През периода дялът на аграрния сектор в брутния вътрешен продукт на страната се запазва сравнително постоянен (малко над 5%). Стабилен е и дялът на заетите в земеделието (приблизително 19%). През целия период дялът на животновъдството е силно редуциран (около 30%). Спрямо преброяването, проведено в началото на периода, през 2013 г. се установява силно намаление на броя на земеделските стопанства (с близо 50%). То се дължи изцяло на намаление при дребните стопанства, докато в групата на най-едрите се наблюдава нарастване.

Втори планов период 2014 – 2020 г. – политиката на ЕС е насочена приоритетно към подкрепата на уязвими и изпитващи трудности сектори (животновъдство, зеленчукопроизводство, трайни насаждения). Тя се характеризира със силен преразпределителен ефект, с оглед по-справедливо и по-ефективно насочване на подпомагането. Въпреки промените, показателите на аграрния отрасъл не са обнадеждаващи. За разлика от сравнително постоянния (макар и нисък) дял на сектора в националната икономика през предишния период, в този се наблюдава спад (от над 5% през 2014 г. до 4% през 2016 г.). Подобна е и тенденцията в относителния дял на земеделието в заетостта (от над 19% през 2014 г. до 18% през 2016 г.). Растениевъдството отново доминира, докато дялът на животновъдството в брутната селскостопанска продукция бележи спад в сравнение със стабилизацията през предходния период. През 2016 г. дялът на растениевъдството вече е почти 75%.

2.3. Характеристика на земеделието в Южен централен район

Южен централен район се характеризира с богат природо-географски и ресурсен потенциал и разнообразен икономически и социален характер. Изборът му като обект на анализ е продиктуван от разнообразния характер на земеделието в района, включващ, от една страна, стопанства от всички отрасли, размери и производства. Близо една трета от земеделските стопанства се намират в този район, което е два пъти повече от всеки от останалите региони на страната. Тук се намират и близо половината

от зеленчукопроизводителите в България. Основание за този избор също е наличието на всички типове административни структури, регулиращи общественото поведение в областта на земеделието и селските райони на страната.

Обща характеристика на района – Южен централен район обхваща 57 общини в териториите на областите Пловдив, Пазарджик, Смолян, Кърджали и Хасково. Площта му е 22 365 км² или приблизително 20% от територията на страната.

Тенденции в икономическото развитие – в икономическото развитие на Южния централен район доминира секторът на услугите с дял от 54,1% в регионалната БДС, с над 10 процентни пункта по-нисък от средния дял за страната 65,6%. Приносът на отделните области в брутната добавена стойност на района по икономически сектори е неравномерен. По отношение на индустрията (55%) и услугите (57%) Пловдив изпреварва останалите области значително. Делът, който аграрният сектор на областта заема в района (33%), макар и висок е значително по-нисък от този на останалите отрасли. Най-малък относителен дял в БДС, произведена от аграрния отрасъл на района, заемат областите Смолян (11%) и Кърджали (16,5%).

Тенденции в развитието на аграрния сектор – Южен централен район обхваща над 15% от използваемите земеделски площи (ИЗП) на страната. Най-голям дял от ИЗП на района има Пловдивска област (малко над 38%), а най-малък – област Смолян (малко над 6%). Делът на аграрния сектор в икономиката на ЮЦР през периода 2010 – 2015 г. варира в интервала 7,2% – 9,3%, като най-нисък е през последната година. В района се намират голяма част от по-дребните стопанства на България (над 30%). Тук са и почти половината от производителите на зеленчукови култури в страната, както и над 50% от тютюнопроизводителите. В Южен централен район се отглеждат близо една четвърт от животните у нас, като районът е на първо място по отношение на едрия (35%) и дребния (25%) рогат добитък. Близо 28% от трайните насаждения също се намират в района, което е една четвърт от стопанствата с трайни култури в страната.

Под 14% от фермите в групата на най-едрите (над 250 хил. EUR) са разположени в този район. Относителният дял на тези стопанства в района (под 0,5%) е двойно по-нисък от средното за страната (почти 1%). Близки са данните и за стопанствата от втората по големина група (100-250 хил. EUR). При така получените резултати би могло да се предположи, че структурата на земеделието в Южен централен район е сравнително по-балансирана от тази в останалите райони на страната, което позволява да го характеризираме като благоприятен за развитието на семейното земеделие.

2.4. Характеристики на изследваните стопанства

С цел задълбочен анализ и проследяване на особеностите и поведението на стопанствата те са групирани по три начина. **Първо** – в зависимост от персоналните характеристики на стопаните. Целта е да бъдат получени групи, обединяващи производителите на база поведението, което очакваме да имат въз основа на тяхното образование, опит и доходи, които получават от земеделие и от други дейности. **Втората** групировка е направена въз основа на характеристиките на стопанствата. По този начин профилираме стопанствата по отношение на тяхното значение за заетостта на семействата и дохода, който те получават, както и пазарната им ориентация. Така бихме могли да преценим кои ще са най-успешните инструменти за различните типове стопанства. При **третата** групировка са комбинирани индивидуалните характеристики на стопаните с характеристиките на техните стопанства. Причината за подобен подход е, че дори и при близки стопанства бихме могли да очакваме различно поведение и реакции към инструментите на политиката, ако се управляват от стопани с различни характеристики. Същевременно е възможно стопани със сходни характеристики да реагират по различен начин, ако стопанствата им се намират в различни условия.

Характеристики на земеделските производители – Анкетираните производители са групирани с помощта на клъстерен анализ въз основа на техните персонални характеристики: образование на стопаните, възраст, земеделски опит и значение на дохода, получаван от земеделие, за семейството на производителя. Получената дендрограма е пресечена в област, в която се формират 6 клъстера.

Първи клъстер – ниско образовани работници. Той включва 42 производителя, като средната възраст на стопаните е 44 г., а земеделският им опит е сравнително кратък (средно 12 години), но съставлява голям дял от трудовия им стаж. Стопаните в тази група са сравнително ниско образовани. Относителният дял на дохода, който получават от земеделие, е нисък (една трета от общите доходи), което определя земеделието като допълнителен източник на доходи за домакинството. Очакванията ни са, че поради ниското образование на стопаните те ще продължат да допълват доходите си от земеделие, но няма да успеят да генерират сериозен растеж. От тази гледна точка тук не толкова аграрната, колкото икономическата политика и социалната политика на страната биха имали значение.

Втори клъстер – дребни земеделски домакинства – Той включва 26 производителя. Средната възраст на стопаните е 57 г., като земеделският опит, който те имат, е много голям (средно над 30 години). Близко две трети от дохода на техните

домакинства се дължи на земеделската им заетост, поради което тя може да се определи като основен източник на доходи. Стопаните в тази група биха могли да бъдат характеризирани като сравнително по-образовани от тези в първия клъстер. Самото поведение на тези производители се доближава много до модела на фермерското домакинство, при което имаме оптимизиране на времето между земеделие и неземеделска заетост в зависимост от дохода. В случая семейството не използва допълнителен труд, а по-скоро отдава труд.

Трети клъстер – средни фермерски домакинства. Включва 31 производителя. Стопаните в тази група са в активна трудова възраст (средно 52 г.), като земеделският опит е голям (средно 16 г.), но същевременно доста по-кратък от общия трудов стаж на стопаните. Образованието на стопаните в групата е средно и по-високо. За всички стопанства в групата земеделието е поне основен, а за част от тях дори единствен източник на доходи, като над 80% от дохода на техните домакинства се дължи на земеделската им заетост. Споменатите особености на тези стопанства дават възможност те да бъдат класифицирани като средни фермерски домакинства.

Четвърти клъстер – второ поколение фермери. Състои се от 16 производителя. Стопаните от тази група са млади (средно 30 г.). Те имат средно образование и сравнително кратък земеделски опит. Почти целият трудов стаж на стопаните е свързан със земеделие. То е единствен източник на доходи за повечето от тях и основен за останалите, като средно над 85% от доходите им идва от земеделие. Тези стопани могат да се определят като млади земеделски предприемачи, поели стопанствата от своите родители. Реално стопанството продължава да се развива, но неговото управление се осъществява от по-младите членове на семейството. Тези производители се позиционират в групата на пазарно ориентирани семейни ферми.

Пети клъстер – млади предприемачи. Състои се от 20 производителя. Стопаните в тази група са сравнително млади (средно 30 годишни), с кратък земеделски опит (средно 7 години). Образованието им е над средното, а на част от производителите – висше земеделско. За всички производители в групата земеделието е допълнителен източник на доходи. Под една четвърт от дохода на техните домакинства се дължи на земеделската им заетост. Можем да класифицираме тези стопани като млади предприемачи, привлечени от възможностите, които предлагат програмите за подпомагане на земеделието и селските райони след присъединяване на страната ни към ЕС. Разочарование на производителите при опитите си да получат подкрепа, лесно би ги обезсърчило и накарало да прекратят земеделската си дейност.

Шести клъстер – професия фермер. Включва 20 производителя. Стопаните в тази група са на средна възраст (средно 41 г.), със значителен земеделски опит (близо 14 г.), обхващащ по-голямата част от трудовия им стаж. Всички производители в групата са с висше образование, а при повечето то е земеделско. За почти всички стопани земеделието е единствен или основен източник на доходи, като средно 80% от дохода на техните домакинства се дължи на земеделската им заетост. Бихме могли да класифицираме тези стопани като професионални фермери. Профилът на тези стопани до голяма степен ни навежда на предположението, че техните стопанства се позиционират в групата на средните и едри семейни ферми. От тези стопани, при добри условия, бихме могли да очакваме най-силна инвестиционна активност и поведение, максимално доближаващо се до оптимизация на печалбата.

Характеристики на фамилните стопанства – стопанствата са групирани с помощта на клъстерен анализ въз основа на техните характеристики: заетост, която могат да осигурят на членовете на домакинството, пазарна ориентация, икономически размер и регистрация като земеделско стопанство. Получената дендрограма е пресечена в област, в която се формират 6 клъстера:

Първи клъстер – земеделие за допълване на доходите. Той включва 49 стопанства, които осигуряват малко над една трета от заетостта на семействата. Пазарната ориентация е сравнително висока (94%), но има и известна консумация в домакинствата. Тези стопанства осигуряват доход на своите собственици в размер между една и две минимални работни заплати, като същевременно не запълват голяма част от времето на производителите. Доходите, получени от земеделие, са сравнително ниски и не позволяват инвестиции в развитие на стопанството. Тези стопанства не са официално регистрирани и могат да се определят като непрофесионални.

Втори клъстер – дребни семейни ферми. Той включва 33 стопанства, които осигуряват над половината от заетостта на семействата. Пазарната ориентация е сравнително висока (93%), но има и известна консумация в домакинствата. Те осигуряват доход на собственика в размер по-голям от една средна работна заплата за страната. Въпреки това размерът на земеделските доходи не е достатъчен, за да осигури обновяване на стопанствата. Тези стопанства са официално регистрирани и също биха могли да бъдат отнесени в групата на професионалните. Въпреки сравнително близките дялове на земеделска и неземеделска заетост, земеделието ясно доминира в профила на стопанствата, поради което би могло да се приеме като основен източник на доходи и заетост за семействата.

Трети клъстер – средни семейни ферми. Той включва 43 стопанства, които осигуряват почти пълна заетост на семействата (близо 95%). Пазарната ориентация на стопанствата е много висока, като по-малко от 2% от произведената продукция остава за лична консумация. Икономическият размер на тези ферми показва, че те носят приемлив доход на семейството, като същевременно дават възможност за инвестиции в разрастване и обновяване на материално-техническата база. Стопанствата осигуряват пълна заетост на членовете на земеделското домакинство. Те са официално регистрирани и могат да бъдат определени като средни семейни ферми.

Четвърти клъстер – земеделието като начин за оцеляване. Състои се от 9 стопанства, които осигуряват пълна заетост на семействата. Пазарната ориентация на стопанствата е много висока (97%), но има и известна консумация в домакинствата. Тези стопанства са много дребни и предположението е, че се намират в райони, в които липсват възможности за алтернативна заетост. Това не позволява техните собственици да диверсифицират източниците на доходите си, което обрича семействата на бедност и нисък жизнен стандарт. Въпреки че осигуряват прехраната на семейството, доходите от земеделие не са достатъчни за инвестиране в материалната база на стопанствата. Тези стопанства не са официално регистрирани. Неглижирането им в условията на липсата на алтернативна заетост води до устойчива бедност на семействата.

Пети клъстер – хоби стопанства. Включва 16 стопанства. Те осигуряват частична заетост на своите собственици и могат да се определят като допълнителен източник на заетост и доходи за семействата. Пазарната ориентация на стопанствата е сравнително ниска (73%) на фона на останалите клъстери, което говори за по-висока степен на консумация от семействата. Техните собственици имат сравнително високи възможности за алтернативна заетост. Земеделието в случая се явява не толкова източник за допълване на доходите на семейството, а по-скоро начин за оползотворяване на свободното време на семейството и източник на качествена храна за консумация в домакинството. Тези стопанства по-скоро играят роля за запазване на селските райони жизнени, спомагат за опазване на биоразнообразието, духа и традициите на тези райони. Те обаче трудно се вписват в официалната система, чиито изисквания са твърде високи и затрудняват съществуването им.

Шести клъстер – едри семейни ферми. Той включва 5 стопанства, повечето от които са единствена заетост за семействата. Фермите са изцяло пазарно ориентирани, а икономическият размер е най-висок от останалите клъстери. Всички стопанства в групата са официално регистрирани и се позиционират в частта на по-едрите семейни

ферми. Стопанствата от тази група имат потенциала да генерират доходи, позволяващи на собствениците им да извършват сериозни инвестиции в тяхното развитие. От тези стопанства бихме могли да очакваме поведение еднакво или много близко до това на максимизиращи печалбата пазарни субекти. Поради тази причина те биха реагирали най-предвидливо на сигналите, подавани от различните инструменти на аграрната политика. Техният брой обаче е твърде малък, поради което ефектът от прилаганата политика върху самите селски райони не би бил осезаем.

Земеделски производители и фамилни стопанства – производителите са групирани въз основа на комбиниране на техните персонални характеристики: (образование на стопаните, възраст, земеделски опит и значение на дохода, получаван от земеделие, за семейството на производителя) и характеристиките на техните стопанства (заетост, която могат да осигурят на членовете на домакинството, пазарна ориентация, икономически размер и пълна регистрация на стопанството). Получената дендрограма е пресечена в област, в която се формират 6 клъстера.

Първи клъстер – дребни, зависими от земеделието стопанства. Състои се от 39 стопанства. Средната възраст на стопаните е 47 години, а земеделският им опит е средно 16 години. Пазарната ориентация е висока (94%). Стопанствата нямат официална регистрация. Производителите в тази група са сравнително ниско образовани. За тях земеделието би могло да се определи като значим източник на доходи. Близо половината от заетостта на семейството е в стопанството. Бихме могли да предположим, че половината от членовете на семействата имат и друга заетост. Всяка една от двете дейности би могла да покрие минималните нужди на домакинството, но не и да осигури нормален живот и развитие на семейството. При правилно насочена аграрна политика бихме могли да очакваме, че те ще продължат да съществуват и да осигуряват важна част от доходите на семействата в селските райони. В случай, че икономическата политика на страната е насочена към създаване на неземеделска заетост и доходи в селските райони, тези домакинства биха прекратили земеделска дейност, но биха останали в своите населени места. В случай, че и двата вида политики negliжират този тип домакинства, постепенно те започват да търсят поминък в урбанизационните центрове, изоставяйки своите населени места.

Втори клъстер – дребни, независими от земеделието стопанства. Обхваща 39 стопанства. Средната възраст на стопаните е 35 г., като земеделският опит, който те имат, е сравнително кратък – средно 10 г. Стопаните в тази група биха могли да бъдат характеризирани като сравнително по-образовани от тези в първия клъстер. По-голяма

част от тях са със средно и по-високо образование. Статистически, на база на средния икономически размер, тези стопанства могат да се определят като полупазарни. Пазарната им ориентация обаче е сравнително висока. Около половината от тях са официално регистрирани. Причини за това може да търсим в по-високия образователен и социален статус на стопаните. За тези домакинства земеделието може да се определи по-скоро като допълнителен източник на доходи и заетост. Предположението тук е, че по-голямата част от членовете на домакинството имат и друга заетост, а земеделието е начин за допълване на доходите и повишаване стандарта на живот на семейството. За тези стопанства значение би имала не толкова аграрната политика, колкото икономическата политика на държавата. При повишаване на доходите от неземеделски дейности в селските райони бихме могли да очакваме тези домакинства да ограничат своята земеделска дейност и да се ориентират изцяло към неземеделски дейности. В случай, че аграрната политика е насочена към тези стопанства, те сравнително лесно биха увеличили земеделската си заетост в посока на професионалните семейни ферми.

Трети клъстер – професионални семейни ферми. Той се състои от 51 стопанства, основно получаващи своите доходи от земеделие. Средната възраст на стопаните е 44 г., а земеделският им опит е сравнително висок (средно 16 г.). Пазарната ориентация е много висока (над 98%). Почти всички стопанства са официално регистрирани. По-голямата част от стопаните в тази група са със средно образование. Почти цялата заетост на семейството е в областта на земеделието. Размерът на стопанствата и вътрегруповите отклонения позволява да ги определим като пазарно ориентирани семейни ферми с различен размер. За тези производители земеделието би могло да се определи като главен източник на доходи. Реално при тях ефектът от подкрепа би бил доста голям първо, заради големия потенциал, който притежават, и второ, заради големия брой на тези стопанства. У нас обаче тези стопанства изпитват сериозни трудности при опитите за подпомагане по инвестиционните мерки за подкрепа. От една страна, техният размер е твърде голям, за да участват по мерките за малки стопанства. От друга страна, те се занимават със земеделие от дълго време и не отговарят на критериите за участие по мерките за млади фермери. Същевременно при инвестиционните мерки (за модернизация, за преработка и др.), въпреки че формално съществуват възможности за подкрепа, изискванията са твърде високи за тях. За тези стопанства, правилно насочената аграрна политика е от съществено значение. Те имат потенциала да осъществяват разширено възпроизводство, който при правилно

формулирана подкрепа би способствал за затвърждаването на тези ферми в гръбнак и на българското земеделие.

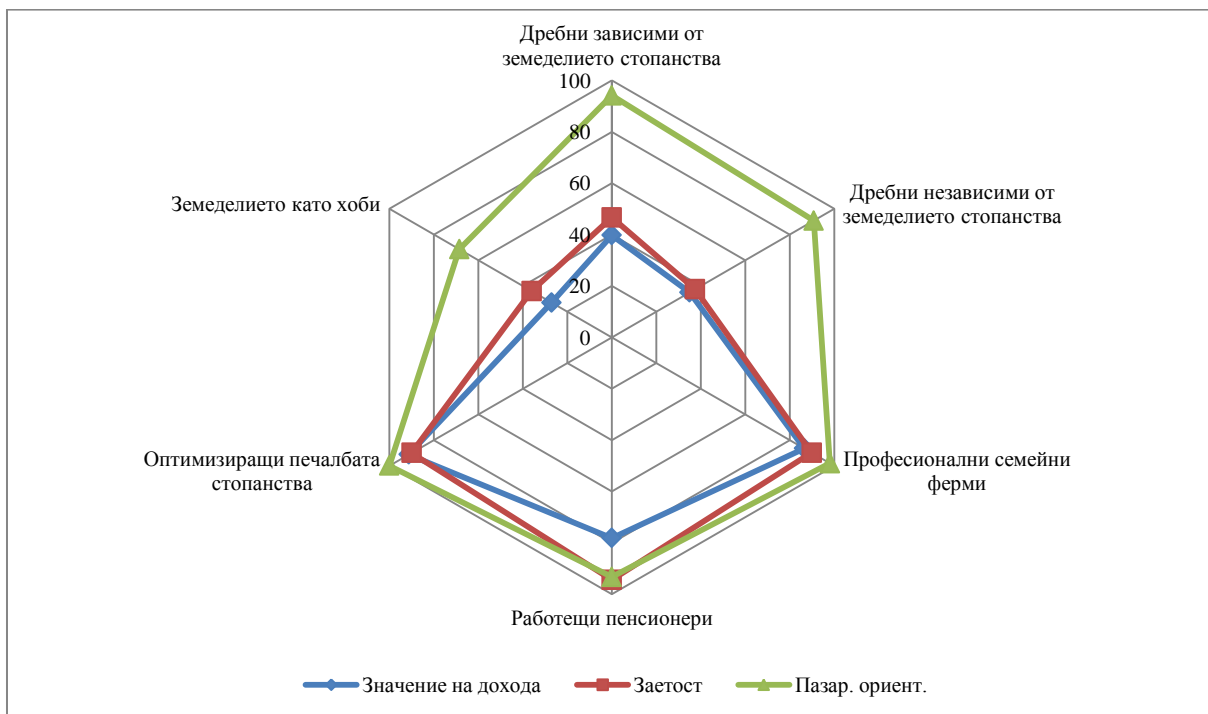
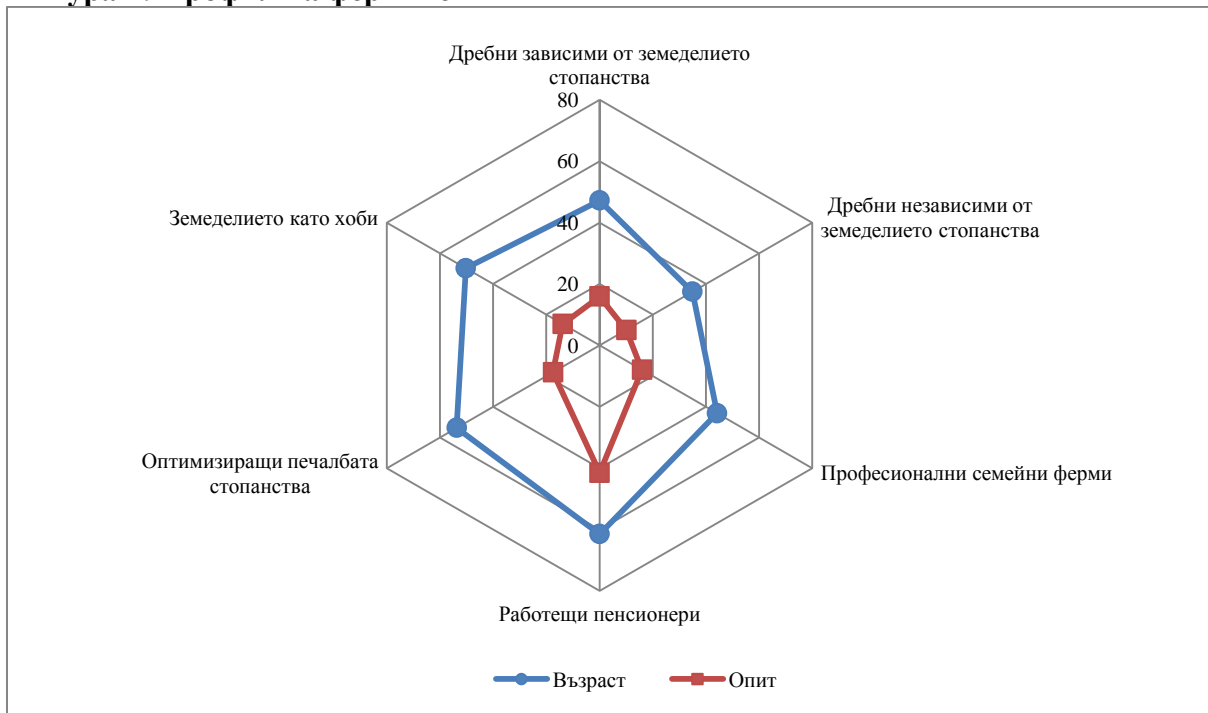
Четвърти клъстер – работещи пенсионери. Той се състои от 8 стопанства. Образованието на по-голямата част от производителите в групата е основно и по-ниско. Средната възраст на стопаните е почти 62 г., а земеделският им опит е много висок (средно над 40 години). Това са стопанства, чиито собственици реално са в пенсионна или предпенсионна възраст, а техните наследници са се отказали от продължаване на земеделската дейност. При тях земеделието е почти единствената заетост за домакинството, като носи голяма част от техните доходи. Останалата част от доходите на производителите идва най-често от различни видове пенсии. Поради ниското си образование и дългогодишната си земеделска дейност (през голяма част от която не са се осигурявали), пенсиите на тези производители са много ниски. Именно заради това земеделието за тях е важен източник за допълване на доходите. За този тип стопанства биха били полезни мерки с по-силна социална насоченост. В този случай, със сравнително малко средства би могъл да се постигне сериозен ефект в по-бедните и изостанали селски райони.

Пети клъстер – оптимизиращи печалбата стопанства. Включва 8 стопанства. Средната възраст на стопаните е 54 години, а земеделският им опит е висок (средно 18 години). Почти цялата заетост на семействата и основната част от доходите на стопанствата е свързана със земеделието. Стопанствата са изцяло пазарно ориентирани. Всички производители са официално регистрирани като земеделски стопани. Образованието е средно и по-високо. Икономическият размер на стопанствата е много висок. Стопанствата биха могли да бъдат позиционирани в групата на най-едрите семейни ферми. Това са стопанства, които освен че генерират много добри доходи за семейството, позволяват осъществяването на инвестиции в повишаване на своята конкурентоспособност. Това до голяма степен е причината тези ферми да бъдат сравнително по-успешни при достъпа си до инвестиционна подкрепа. Техният брой е малък и не изискват специално насочени мерки. По скоро трябва да се помисли за облекчаване на условията за подкрепа.

Шести клъстер – земеделието като хоби. Състои се от 10 стопанства. Средната възраст на производителите е 50 години, а земеделският им опит е средно 14 години. Пазарната ориентация на стопанствата е най-ниска спрямо останалите клъстери (средно под 70%). Производителите са със средно образование и нямат официална регистрация като земеделски стопани. Заетостта в стопанствата е ниска (36%), а като източник на

доходи стопанството има още по-слабо значение (27%). За тези производители земеделието би могло да се определи по-скоро като начин за прекарване на свободното време, отколкото като значима икономическа дейност. Не бихме могли да очакваме сериозно повлияване на този тип стопанства от различните инструменти на аграрната, икономическата или социалната политики.

Фигура 2: Профил на фермите

Източник: Собствено изследване

2.5. Достъп на фамилните стопанства до подпомагане

За проучване достъпа на изследваните стопанства до подкрепа са разработени модели, включващи в себе си характеристики на производителите, характеристики на стопанствата и техните специализация и локация. Селектирани са основни променливи и е проверена връзката им с участие на фамилните стопанства в схемите за директна подкрепа и инвестиционно подпомагане.

Модели – На база на теоретичната рамка са разработени модели за изследване достъпа на семейните стопанства до подпомагане. Първият модел проучва влиянието на персоналните характеристики на производителите (образование, възраст, земеделски опит и значение на дохода от земеделие за семейството) върху тяхната информираност.

Информираността = f(Персоналните характеристики на производителя)

Кандидатстване = f(Персоналните характеристики на производителя)

Достъп до подпомагане = f(Информираността, Характеристики на стопанството, Специализация/локация)

Получената финансова подкрепа е представена като функция от информираността на стопаните и характеристиките на стопанствата: пълната регистрация на стопанствата, измерена като дихотомна променлива; заетостта в стопанството, измерена в проценти; размера на стопанствата, измерен в стандартен производствен обем; типа на района, в който се осъществява дейността, измерен като дихотомна променлива (0 – равнинен район, 1 – необлагодетелстван район); пазарна ориентация на стопанството, измерена в проценти, и специализацията на стопанствата, измерена като дихотомна променлива. Предварителните очаквания са, че по-високата земеделска заетост на стопаните, по-силната пазарна ориентация, по-големият размер на стопанствата, както и обработването на земя в необлагодетелствани райони биха увеличили вероятността стопаните да получат подпомагане. По отношение на специализацията, очакванията са по-скоро, че животновъдните стопанства биха имали по-малък шанс за подкрепа.

Дефиниция на променливите – За целите на нашето изследване са селектирани основни променливи, които предопределят успешното участие на фамилните стопанства в схемите за подпомагане на земеделието.

Таблица 2: Дефиниция на променливите

Променливи	Дефиниция	Очакван знак
Достъп до подпомагане		
Получени директни плащания 2007 – 2013 г.	Дихотомна	
Получени по ПРСР 2007 – 2013 г.	Дихотомна	
Получени директни плащания 2014 – 2020 г.	Дихотомна	
Получени по ПРСР 2014 – 2020 г.	Дихотомна	
Информираност		
Информираност за ДП 2007 – 2013 г.	Дихотомна	+
Информираност ПРСР 2007 – 2013 г.	Дихотомна	+
Информираност за ДП 2014 – 2020 г.	Дихотомна	+
Информираност ПРСР 2014 – 2020 г.	Дихотомна	+
Кандидатстване		
Кандидатстване за ДП 2007 – 2013 г.	Дихотомна	+
Кандидатстване ПРСР 2007 – 2013 г.	Дихотомна	+
Кандидатстване за ДП 2014 – 2020 г.	Дихотомна	+
Кандидатстване ПРСР 2014 – 2020 г.	Дихотомна	+
Характеристики на производителя		
Образование	Скала 1- 4	+
Възраст	Години	+/-
Опит	Години	+
Значение на дохода	% от дохода	+
Характеристики на стопанството		
Заетост	% от времето	+
Пазарна ориентация	% от продукция	+
Размер	СПО-общо, лева	+
Регистрация	Дихотомна	+
Специализация/локация		
Необлагодетелстван район	Дихотомна	+
Животновъдна специализация	Дихотомна	+

Източник: Собствено изследване

Дескриптивна статистика – От изследваните стопанства 118 се намират в равнинни, а 37 – в необлагодетелствани райони. Близко половината стопани не са официално регистрирани. В най-голяма част от анкетираните стопанства (83) се отглеждат зеленчукови култури на открити площи. Броят на фермите, в които се отглеждат трайни насаждения (52), е близък до този на отглеждащите зърнено-житни и фуражни култури (54). Оранжерийни зеленчуци се отглеждат само в 26 от изследваните стопанства. При животните е най-голям броят на стопанствата, отглеждащи говеда –

26, следвани от тези със свине и дребни животни (птици и зайци), съответно 25 и 24 стопанства. Най-малко от анкетираните стопани отглеждат овце и кози (14 стопанства) и пчелни семейства (7 стопанства). Образователното равнище на производителите е сравнително ниско. Една четвърт от стопаните са с основно и по-ниско образование, а повече от половината са със средно образование. Производителите са в активна трудова възраст – средно 44 г., като най-младият производител е на 23 г., а най-възрастният – на 70 г. Анкетираните стопани се занимават със земеделие средно по 16 години, като най-неопитните от тях имат стаж в земеделието 4 г., а най-опитните – 50 г. През по-голямата част от времето си (62%) те работят в своите стопанства. Пазарната им ориентираност е висока. Средно те реализират над 90% от произведената продукция, като при стопанствата с най-слаба пазарна насоченост относителният дял на продадената продукция е 50%. Повечето производители – 64% са разчитали изцяло на собствени средства за развитие на своите стопанства, а едва 22% са получили банков кредит. Програмите за подпомагане на земеделието са източник на подкрепа само за 24% от производителите.

Около една пета от анкетираните производители заявяват, че не са запознати с възможностите за подпомагане, които им предлагат схемите за директни плащания на площ. При инвестиционните мерки информираността на стопаните е значително по-ниска, като над 40% от производителите не са запознати с тях през текущия програмен период. Около половината от изследваните стопанства получават директно подпомагане. Една четвърт от анкетираните производители са получили инвестиционно подпомагане през периода 2007 – 2013 г., а под 10% са подкрепени от програмата през новия планов период (2014 – 2020 г.).

2.6. Достъп до подпомагане през планов период 2007-2013

При директната подкрепа и при инвестиционното подпомагане през първия програмен период изследването установява сходни зависимости. От значение както за информираността и кандидатстването, така и за получаването на подпомагане се оказват почти едни и същи характеристики на производителите и на стопанствата.

Директна подкрепа – през плановия период 2007-2013 г. от характеристиките на производителите, влияние върху информираността на стопаните, както и за склонността им да кандидатстват за директна подкрепа, имат образованието им и относителният дял на дохода от земеделие. Съществени за получаването на директна подкрепа през първия планов период се оказват информираността на стопаните, пълната регистрация на стопанствата и техният икономически размер.

Таблица 3: Влияние на факторите върху подпомагането през периода 2007 - 2013 г.

Показател	Директни плащания						Инвестиционно подпомагане					
	Информираност		Кандидатстване		Достъп		Информираност		Кандидатстване		Достъп	
	Коеф.	t Stat	Коеф.	t Stat	Коеф.	t Stat	Коеф.	t Stat	Коеф.	t Stat	Коеф.	t Stat
Константа	0,403	2,751*	-0,600	-3,554	0,463	1,366	-0,127	-0,764	0,133	0,718	0,136	0,378
Характеристики на производителя												
Образование	0,103*	3,248	0,162*	4,405			0,226*	6,292	0,066	1,645		
Възраст	0,001	0,186	0,007	1,911			0,000	0,113	-0,006	-1,514		
Опит	-0,004	-1,123	0,003	0,618			0,002	0,539	0,001	0,205		
Значение на дохода	0,004*	4,200	0,007*	6,578			0,004*	3,986	0,006*	4,517		
Информираност					0,226*	2,925					0,146*	2,056
Характеристики на стопанствата												
Заетост					0,001	1,217					-0,001	-0,967
Пазар. ориент.					-0,006	-1,635					-0,001	-0,366
Размер					0,000*	2,259					0,000*	3,323
Регистрация					0,604*	8,527					0,398*	5,117
Специализация/локация												
Необл. райони					-0,023	-0,326					-0,045	-0,604
Специализация					0,004	0,048					-0,142	-1,731
R Square	0,202		0,372		0,599		0,323		0,174		0,401	
F	9,518		22,244		31,414		17,901		7,897		14,066	
N	155		155		155		155		155		155	

Източник: Собствено изследване

Инвестиционно подпомагане – Върху информираността на стопаните за инвестиционните мерки през плановия период 2007 – 2013 г., отново оказват влияние образованието им и относителният дял на дохода, който получават от земеделие. По отношение на склонността да кандидатстват за инвестиционна подкрепа единствено делът на земеделския доход се оказва значим. Що се касае до вероятността за получаване на инвестиционна подкрепа през първия период, от значение се оказват информираността на стопаните, пълната регистрацията на стопанствата и техният икономически размер.

2.7. Достъп до подпомагане през планов период 2014-2020

През плановия период 2014 – 2020 г. се наблюдават различия в значимостта на факторите, влияещи върху достъпа до подпомагане, спрямо предишния планов период. Най-значими са те при характеристиките на стопанства и на производители, влияещи върху достъпа до инвестиционна подкрепа.

Таблица 4: Влияние на факторите върху подпомагането през периода 2014 - 2020 г.

Показател	Директни плащания						Инвестиционно подпомагане					
	Информираност		Кандидатстване		Достъп		Информираност		Кандидатстване		Достъп	
	<i>Коеф.</i>	<i>t Stat</i>	<i>Коеф.</i>	<i>t Stat</i>	<i>Коеф.</i>	<i>t Stat</i>	<i>Коеф.</i>	<i>t Stat</i>	<i>Коеф.</i>	<i>t Stat</i>	<i>Коеф.</i>	<i>t Stat</i>
Константа	0,311*	2,096	-0,642*	-3,978	0,417	1,378	-0,269	-1,600	-0,047	-0,361	0,020	0,08
Характеристики на производителя												
Образование	0,130*	4,037	0,167*	4,77			0,211*	5,776	-0,012	-0,434		
Възраст	0,001	0,449	0,007	1,934			0,002	0,679	0,001	0,415		
Опит	-0,004	-1,152	0,000	-0,086			-0,004	-0,87	-0,005	-1,593		
Значение на дохода	0,004*	3,945	0,008*	7,766			0,006*	5,561	0,004*	4,549		
Информираност					0,177*	2,637					0,042	0,872
Характеристики на стопанствата												
Заетост					0,002*	2,241					0,001	0,948
Пазар. ориент.					-0,006	-1,903					-0,001	-0,269
Размер					0,000*	2,318					0,000*	5,791
Регистрация					0,654*	10,351					0,02	0,376
Специализация/локация												
Необл. райони					0,012	0,193					-0,046	-0,889
Специализация					0,005	0,069					-0,027	-0,473
R Square	0,224		0,426		0,682		0,360		0,126		0,294	
F	10,807		27,785		45,03		21,136		5,404		8,736	
N	155		155		155		155		155		155	

Източник: Собствено изследване

Директна подкрепа – През втория планов период (2014 – 2020 г.) образованието и размерът на дохода, получаван от земеделие, оказват влияние върху информираността на стопаните по отношение на директната подкрепа. При кандидатстването за подпомагане отново от значение се оказват само делът на доходите, които стопаните получават от земеделската си дейност, и тяхното образование. По отношение на вероятността за получаване на директна подкрепа, наред с информираността на стопаните, пълната регистрация на стопанствата и техния икономически размер, значение придобива и заетостта, която стопанствата осигуряват на техните собственици. Не се открива връзка между шансовете на стопаните за подкрепа и пазарната ориентация на стопанствата, обработването на земя в необлагодетелстван район, както и тяхната специализация.

Инвестиционно подпомагане – Върху информираността на стопаните за инвестиционна подкрепа през периода 2014 – 2020 г. влияние оказват тяхното образование и значението на дохода, който получават от земеделие. От гледна точка на

нагласите за кандидатстване от значение се оказва единствено делът на земеделския им доход. По отношение на шансовете за получаване на инвестиционно подпомагане през втория планов период значим се оказва единствено икономическият размер на стопанството.

За установяване на причините, водещи до подобни резултати, с помощта на подхода на „включено наблюдение“ и „решаване на проблема“ са изследвани редица случаи на стопани, участващи по различни мерки за директни плащания и инвестиционно подпомагане. Разкрити са характеристиките на институционалната среда, в която стопаните оперират, които имат отражение върху достъпа до подкрепа.

2.8. Институционалната среда и директното подпомагане

За да участват за директно подпомагане през периода 2007 – 2013 г., земеделските производители трябва да изчертаят обработваните от тях площи в Общинска служба по земеделие. В началото на прилагането на тази подкрепа не се изискваха документи относно ползването на земята. Основната промяна при кандидатстването през периода 2014 – 2020 г. е, че стопаните трябва да представят регистрирано правно основание за ползване на имотите. По отношение на възможностите за получаване на директна подкрепа проучването ни открива предизвикателства в няколко основни области. Те могат да бъдат разделени в зависимост от етапите на процеса на подпомагане, в които се появяват: (1) информираност за възможностите; (2) кандидатстването за подкрепа; (3) проверката и контрола на заявените от кандидатите данни; (4) получаването на подкрепата и (5) комуникацията между стопаните и институциите, отговарящи за директните плащания.

2.9. Институционалната среда и инвестиционното подпомагане

Участието по мерките за инвестиционна подкрепа е значително по-трудно от получаването на директни плащания. За да кандидатстват за подпомагане по линия на Програмата за развитие на селските райони, освен заявление за подкрепа, производителите трябва да подадат и бизнесплан за развитие на стопанството. Подпомагането по различните мерки в програмата се урежда чрез съответната наредба. Националната служба за съвети в земеделието изготвя бизнеспланове за кандидатстване на малките стопанства. Най-големите предизвикателства пред семейните стопанства, свързани с участието за инвестиционна подкрепа, биха могли да се обединят в няколко основни области. (1) Информираниост на стопаните за възможностите за подкрепа; (2) Кандидатстване за подкрепа; (3) Процес по одобрение и изплащане; (4) Изпълнението на бизнесплановете и контрол от институциите.

Трета глава: НАСОКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ФАМИЛНИТЕ СТОПАНСТВА

Обобщение и обсъждане на резултатите

Въз основа на направеното проучване можем да формулираме два основни извода за състоянието на семейните стопанства. (1) Те не са еднородни, а се различават значително по своето поведение, нужди и реакции към инструментите на политиката и (2) Достъпът им до подкрепа е ограничен под въздействието на редица фактори, което силно възпрепятства техните възможности за развитие.

Класификация и поведение на семейните стопанства – принципно, официалната политика приема стопанствата за хомогенни. Поради това очакванията са, че те биха реагирали по един и същи начин на инструментите на аграрната политиката. Клъстерирането на стопанствата показва значими различия в характеристиките на семейните ферми. Това от своя страна води до различия в поведението им, както и в очакваните реакции на производителите към прилаганите инструменти.

Достъп на фамилните стопанства до подкрепа – резултатите от тестването на изведените в теоретичната рамка хипотези са представени в табличен вид.

Данните от изследването сочат, че през втория програмен период (2014 – 2020 г.) нито информираността, нито регистрацията на стопанството оказват влияние върху шансовете за получаване на подкрепа. От значение се оказва единствено размерът на стопанствата. Установява се нисък достъп на семейните стопанства до схемите за инвестиционно подпомагане. Към средата на 2017 г. само 8% от изследваните стопанства са получили достъп до такава подкрепа, което е над три пъти по-малко от предходния период. Това навежда на предположението, че други фактори, различни от обективните характеристики на производителите и техните стопанства, са от по-голямо значение. Фактът, че дори образовани и информирани стопани, чиято основна или единствена заетост е земеделие, нямат достъп до инвестиционна подкрепа говори, че има разминаване между целите на политиката и постиганите от нея резултати.

За успешното развитие на семейните стопанства у нас са необходими редица промени. Те следва да бъдат насочени в няколко основни направления:

(1) Промени в ОСП

Начинът, по който тази политика е формулирана, води до облагодетелстване на едрите, оптимизиращи печалбата икономически субекти за сметка на по-малките фамилни стопанства. Целите на тези промени следва да търсят логиката на по-ефективна, по-ефикасна и по-справедлива подкрепа на нуждаещите се.

Таблица 5: Резултати от изследването по периоди

Хипотези		2007-2013		2014-2020	
		Директна подкрепа	Инвестиц. подкрепа	Директна подкрепа	Инвестиц. подкрепа
T	ОСНОВНА ТЕЗА: Семейните стопанства имат ограничени възможности за развитие и достъп до подпомагане. Институционалната среда, в която те оперират, осигурява слаба подкрепа.	Подкрепена		Подкрепена	
Характеристики на производителите					
H1	По-високото образование предполага по-висока информираност	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена
H2	По-голямата възраст предполага по-голяма информираност	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена
H3	По-големият опит предполага по-голяма информираност	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена
H4	По-голямото значение на дохода от земеделие за семейството предполага по-висока информираност	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена
H5	По-високото образование увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Подкрепена	Не подкрепена	Подкрепена	Не подкрепена
H6	По-голямата възраст увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена
H7	По-големият опит увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена
H8	По-голямото значение на дохода увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена
Характеристики на стопанствата					
H9	По-високата информираност увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена	Не подкрепена
H10	По-голямата заетост на семейството във фермата увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Не подкрепена	Не подкрепена	Подкрепена	Не подкрепена
H11	По-високата пазарна насоченост увеличава възможностите за получаване на подпомагане	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена
H12	По-големите стопанства имат по-добри възможности за получаване на подкрепа	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена
H13	Пълната регистрация на стопанството увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Подкрепена	Подкрепена	Подкрепена	Не подкрепена
Специализация/локализация					
H14	Стопанствата, разположени в необлагодетелстваните райони, са с по-добри възможности за подкрепа	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена
H15	Стопанствата с животновъдна специализация са с по-ниски възможности за получаване на подкрепа	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена	Не подкрепена
Институционална среда					
T1	Институционалната среда осигурява слаба подкрепа на семейните стопанства	Подкрепена		Подкрепена	

Източник: Собствено изследване

(2) Промени, свързани с прилагането на ОСП в България

Дори и много добра политика не би имала ефект, ако мерките не са съобразени с местните особености. От тази гледна точка е необходимо да се промени значително начинът, по който Европейската политика се прилага в България. Процедурите и правилата за подкрепа на по-малките стопани трябва силно да се намалят, за да не надхвърлят стойността на отпусканата за тяхното осъществяване подкрепа.

(3) Промени в средата, в която оперират стопаните

Дори и при добре формулирана аграрна политика на европейско ниво, както и мерки за подкрепа на национално равнище, в случай, че институционалната среда, в която оперират стопаните, е твърде тежка, те ще странят от официалната система. Производителите няма да участват за подкрепа, а политиката и нейните мерки няма да успеят да постигнат заложените цели.

Таблица 6: Обобщени резултати на изследването

Основна теза и работни хипотези		Резултат	
T	ОСНОВНА ТЕЗА: Семейните стопанства имат ограничени възможности за развитие и достъп до подпомагане. Институционалната среда, в която те оперират, осигурява слаба подкрепа.	Подкрепена	
Характеристики на производителите			
H1	По-високото образование предполага по-висока информираност	Подкрепена	Информираност
H2	По-голямата възраст предполага по-голяма информираност	Не подкрепена	
H3	По-големият опит предполага по-голяма информираност	Не подкрепена	
H4	По-голямото значение на дохода от земеделие за семейството предполага по-висока информираност	Подкрепена	
H5	По-високото образование увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Частично подкрепена	Кандидатстване
H6	По-голямата възраст увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Не подкрепена	
H7	По-големият опит увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Не подкрепена	
H8	По-голямото значение на дохода увеличава мотивацията за кандидатстване за подпомагане	Подкрепена	
Характеристики на стопанствата			
H9	По-високата информираност увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Подкрепена	Достъп до подпомагане
H10	По-голямата заетост на семейството във фермата увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Частично подкрепена	
H11	По-високата пазарна насоченост увеличава възможностите за получаване на подпомагане	Не подкрепена	
H12	По-големите стопанства имат по-добри възможности за получаване на подкрепа	Подкрепена	
H13	Пълната регистрация на стопанството увеличава възможностите за получаване на подкрепа	Подкрепена	
Специализация/локализация			
H14	Стопанствата, разположени в необлагодетелстваните райони, са с по-добри възможности за подкрепа	Не подкрепена	Институционална среда
H15	Стопанствата с животновъдна специализация са с по-ниски възможности за получаване на подкрепа	Не подкрепена	
Институционална среда			
T1	Институционалната среда осигурява слаба подкрепа на семейните стопанства	Подкрепена	

Източник: Собствено изследване

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Основни изводи от изследването

На базата на извършеното проучване могат да бъдат направени няколко основни извода относно възможностите за развитие на семейните стопанства в България:

Ограничен достъп до подпомагане. Достъпът до подпомагане при семейните стопанства е сериозно предизвикателство. При равни други условия, това ги поставя в неравностойно положение и ограничава възможностите им за развитие.

Тежка институционална среда. Сред основните причини за трудния достъп до подкрепа, които изследването ни установява, се откроява институционалната среда, в която стопаните оперират.

Недостатъчно доверие в системата. От голямо значение при семейните стопанства е доверието в системата. Ако стопанинът персонално няма доверие в системата, той няма да търси допирни точки с нея и по отношение на своето стопанство.

Ограничени възможности за развитие на семейните стопанства. Анализът на резултатите от изследването показва, че ограничаването достъпа на фамилните стопанства до подпомагане, в комбинация с агресивната подкрепа на най-едрите икономически агенти, силно ограничава възможностите за развитие на семейното земеделие.

Препоръки за промяна в аграрната политика

За успешното развитие на семейните стопанства и на селските райони на страната ни е необходима сериозна промяна на политиката. По отношение на европейските изисквания, страната ни няма възможността да направи сериозна промяна. Що се отнася до прилагането на съществуващата европейска политика в България, начините ни за въздействие са доста по-сериозни. Те обаче са свързани с ясна визия по отношение на посоката, в която страната ни желае да развива своето земеделие и селски райони.

Отчитане на реакциите на типовете стопанства към политиката – различните видове стопани реагират по принципно различен начин на аграрната политика в страната. Познаването на групите ще даде отговор на въпроса за същността на земеделието в страната и ще спомогне за формиране на бъдещата аграрна политика спрямо желаните тип земеделие.

Подобряване на институционалната среда за семейните стопанства – при по-малките семейни ферми относителният дял на административната тежест е много голям. Необходимо е сериозно преразглеждане на процедурите с цел отнемане на тази тежест от производителите. Това би се отразило положително на цялата икономическа система, поради по-малкия разход на средства на стопаните, както и повече време, отделено за реални земеделски дейности, вместо за работа с документи.

Отчитане на обществената значимост на семейните стопанства – Семейните стопанства са важни не само за хората в селските райони, а играят значителна роля за цялото общество. Те произвеждат разнообразни обществени блага, осигуряват продоволствената сигурност на населението, спомагат за запазване на биоразнообразието и др. Пазарът не е в състояние да отчете положителните външни ефекти, които те създават, откъдето идва и недооценяването на тяхната обществена значимост. Поради това трябва да се подобри разбирането за ролята на тези стопанства, за да бъдат оценени от националната политика.

Оптимизиране на подкрепата – на европейско ниво трябва да се работи в посока на намаляване стойността, както на директните плащания, така и на инвестиционните мерки за бизнеса. На национално ниво следва да се определи силно рестриктивен таван на подкрепата. Националната и европейската подкрепа трябва да се ограничат само до най-малките, до тези, които се нуждаят – за оцеляване или за достигане на желано положение.

Публични средства за подобряване на средата в селските райони - публичните средства трябва да се пренасочат от частни инвестиции към дейности, свързани с подобряване на условията за живот и за бизнес в селските райони (свързаност, инфраструктура, запазване на традиции, услуги и др.). Една от възможностите за това е да се премине към пряко финансиране на отделните общини при ясни критерии за усвояване на средствата.

Подход отдолу – нагоре – публично-частните партньорства са възможност, която на този етап не се използва достатъчно у нас. При правилно финансиране те биха могли да поемат основната административна тежест, свързана с финансиране на проекти в селските райони. Дейностите по оценка, одобрение, управление и мониторинг на проектите може да се извършват от самите местни инициативни групи, които биха играли ролята на буфер между стопаните и администрацията. Работата на Разплащателна агенция би се намалила и опростила значително.

Препоръки за практиката и фамилните стопанства

За по-успешното развитие на семейните стопанства могат да се отправят следните практически съвети:

Използване на потенциала на Национална служба за съвети в земеделието – Националната служба за съвети в земеделието е органът, който трябва да осигурява консултации на малките стопанства. Службата е част от структурата на Министерство на земеделието, храните и горите. Експертите там са добре подготвени и изготвят проекти по мерките, насочени към семейните стопанства. Необходимо е да се увеличи броят на експертите в службата. Офисите трябва да бъдат разположени на местно ниво, за да са по-близо до стопаните (общини, или кметства). Освен изготвянето на проекти Службата за съвети в земеделието би могла да извършва и дейности по мониторинг и контрол на изпълнението на проектите. По този начин тя ще играе ролята на свързващо звено между Разплащателна агенция и стопаните и би поела голяма част от административната тежест и за двете страни.

Реорганизация на работата на Общинските служби по земеделие – Общинските служби по земеделие са структурата на Министерство на земеделието, храните и горите, която е най-близо до стопаните. В момента те извършват множество административни дейности, част от които биха могли да отпаднат или да бъдат значително облекчени покрай навлизащата все по-силно електронизация. По този начин освободеният експертен ресурс би могъл да се използва за по-целенасочена работа с производителите. Експертите в Общинските служби по земеделие познават добре своя район и стопаните в него и могат да осъществяват успешна консултантска подкрепа.

Промяна в класификацията на стопанствата за целите на подкрепата – в момента за целите на подпомагането стопанствата се делят на пазарни, непазарни и полупазарни. Изследването ни установява, че дори и малките стопанства имат много висока пазарна насоченост. От тази гледна точка, използваната методика според нас не отговаря напълно на структурата на семейните стопанства в България, поради което политиката, насочена към тези стопанства, не дава желаните ефекти. За по-успешно таргетиране на политиката към нуждите на стопанствата класификацията трябва да отразява: първо – каква заетост осигуряват стопанствата на членовете на семейството; второ – какъв е относителният дял на дохода, който получават от земеделие; трето – какво е разпределението на дохода, който стопаните получават, между инвестиции и изхранване на семейството.

Допълнителни резултати

В резултат от работата по настоящото изследване са постигнати редица резултати с практическо-приложен характер.

Организиране на информационни срещи и семинари - с подкрепата на Фондация „Земята – източник на доходи“ се провеждат ежегодни информационни срещи на земеделски производители от Пловдивска област във връзка с новостите при кандидатстване за директни плащания и за подпомагане по Програма за развитие на селските райони. Заедно с Национална служба за съвети в земеделието се организират обучения на земеделски производители от обл. Хасково, свързани с правилата и процедурите по регистрация на земеделските стопани и отчитане на проектите по инвестиционните мерки за подкрепа на земеделието и селските райони. Съвместно с Фондация „Земята – източник на доходи“ и Областна администрация – Пловдив се провежда ежегодна кръгла маса по проблемите на дребните производители. По време на мероприятиято се поставят критични въпроси, свързани с възможностите за развитие на семейните стопанства и достъпа им до подкрепа.

Консултации на стопани при участие за директно подпомагане и инвестиционна подкрепа – при осъществяване на изследването са изготвени над 30 бизнесплана по Програмата за развитие на селските райони, 15 от които са получили финансиране. Извършен е пълен комплект консултации на стопаните за подпомагане на успешното им кандидатстване. Общо над 60 земеделски производители, изпълняващи бизнеспланове, са получили консултантска подкрепа за осъществяването на дейностите по одобрените проекти. Ежегодно, повече от 10 производителя се подпомагат при подготовката на документация, свързана с тяхното участие по мерките за директни плащания. Стопаните са консултирани при комплектуване на изискуемата документация по мерките за обвързано с производството подпомагане, както и при разчитане и отговор на уведомителни писма от Разплащателна агенция.

Включване на студенти в директна работа със стопаните в реална среда – подпомогна се създаването на консултантска група от студенти във Факултета по Икономика за изготвяне и управление на проекти по Програмата за развитие на селските райони. Мотото на групата е стопаните да бъдат подкрепяни на принципа „заедно до финала“. Освен при изготвянето на проектите, производителите получават пълна консултантска подкрепа по време на тяхното изпълнение през целия проектен период, както и съдействие при оформяне и подаване на отчетната документация.

Насоки за бъдещи изследвания

Настоящото изследване притежава някои ограничения, които обуславят необходимостта от допълнителни проучвания.

По-точно измерване на опита на стопаните – изследването ни установява, че образованието губи значение по отношение на шансовете за получаване на инвестиционна подкрепа през втория програмен период. Това повдига въпроса дали други фактори не са станали по-значими. Възможно е и образователната система да не е в състояние да предостави образование с необходимите качества за успешно кандидатстване. Логично е и предположението, че е възможно да не измерваме квалификацията на стопаните правилно. В случай, че завършената квалификационна степен не дава информация в пълна степен за професионалните качества на стопаните, то следва да се търси по-добър и по-точен начин за тяхното измерване.

Разработване на интегрирани решения – необходимо е да се разработят интегрирани решения, които да включват не само аграрния сектор и аграрната политика, а и останалите политики, имащи отношение към икономическото и социалното развитие на селските райони. За формулирането и реализирането на такъв тип решения е необходим задълбочен анализ на ефекта от интегрираното прилагане на политиките при различните стопанства, както и на тяхното съотношение.

Измерване на транзакционните разходи – един от сериозните фактори, които влияят върху възможностите за развитие на семейните стопанства, е институционалната среда, в която те оперират. Множеството правила и процедури, с които стопаните следва да се съобразят, увеличава силно техните транзакционни разходи. За да могат да се предложат насоки за промяна на системата, е необходимо да се разработи подход за по-точното установяване и измерване на тези разходи. По този начин бихме могли да изчислим точния ефект върху икономиката, както и да предложим успешни и ефективни методи за въздействие.

Изследване на ефекта от промяната на процедурите – през 2018 година е променен редът при кандидатстване за инвестиционна подкрепа. Заявлението за подпомагане и цялата документация се подават електронно чрез Интегрираната система за управление и наблюдение (ИСУН). По този начин се намаляват силно разходите на време за администрацията. Това обаче не е резултат от намаляване на процедурите и правилата. За установяването на ефекта от тази промяна върху достъпа до подкрепа на семейните ферми и техните възможности за развитие, респективно за ефекта върху селските райони на страната, е необходимо изследванията да продължат.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В следствие на осъществяваната аграрна политика настъпват сериозни промени в производствената, отрасловата и организационната структура на земеделието. Средно за Европейския съюз показателите за развитие на селските региони бележат тенденция на повишаване. У нас обаче, въпреки сериозната подкрепа неравенството се задълбочава: (1) спрямо Европейския съюз, (2) между различните райони в страната и (3) между различните групи стопанства у нас. Това е сериозно предизвикателство, което поражда необходимостта от преразглеждане на политиката и съобразяването ѝ с конкретните нужди на семейните стопанства и селските райони на страната ни.

Изследването ни установява много висока жизненост на семейните стопанства. Въпреки предизвикателствата и ограничения достъп до подкрепа, тези стопанства оцеляват и се развиват в условия, в които оптимизиращите печалбата икономически агенти биха прекратили дейност. Това дава основание да считаме, че семейните стопанства трябва да бъдат не просто цел на политиката за развитие на земеделието, а и инструмент за постигане на устойчиво развитие на селските райони.

В изследването се разглеждат различни алтернативи за съобразяване на подпомагането със спецификата и нуждите на семейните земеделски производители: **Първо**, необходимо е опростяване и облекчаване на административните изисквания, свързани със статуса на семейните земеделски стопанства; **Второ**, трябва да се работи за повишаване на капацитета както на производителите, така и на администрацията; **Трето**, както мерките за подпомагане, така и процедурите за кандидатстване трябва да бъдат опростени; **Четвърто**, изискванията за изпълнение на дейностите по проектите трябва да бъдат съобразени с размера на отпусканата за това подкрепа; **Пето**, необходима е сериозна консултантска подкрепа на местно ниво.

За да бъде съобразена политиката с нуждите и особеностите на семейните стопанства, на първо място е необходима промяна на визията ни относно мястото и ролята на фамилените стопанства и земеделието за развитието на селските райони на страната. От тяхното развитие зависи дали ще има живот в селските райони. Те спомагат за запазване на природата и биоразнообразието, за опазването на местните традиции, култура, обичаи и начин на живот. Те допринасят и за продоволствената сигурност на населението. Ако искаме да имаме успешна и стабилна държава, се нуждаем от жизнени и устойчиви селски райони. Без тези стопанства, без тези семейства няма да го има и селския район, а изчезне ли селото, изчезва и нацията.

ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Научно-теоретични приноси:

- Въз основа на задълбочен анализ на широк набор от литература е предложена дефиниция за семейни стопанства, като са изяснени същността и особеностите на понятието.
- Базирайки се на различните проучвания, е разработена теоретична рамка за изследването на фамилните стопанства, включваща множество фактори: целите на аграрната политика, инструментите, използвани за тяхното постигане, актьорите (участниците, субектите), взаимодействия при прилагане на тези цели, и институционалната среда, в която те оперират.
- Представена е комплексна методика за оценка на възможностите за достъп на фамилните стопанства до схемите за подпомагане на земеделието и селските райони на страната, съчетаваща разнообразни изследователски подходи и методи.

Практико-приложни приноси:

- На база извършения клъстерен анализ са установени различията в поведението на фамилните стопанства, както и очакваните им реакции към прилаганите инструменти на аграрната политика.
- Предложена е промяна на аграрната политика в две направления – равнище ЕС и национално ниво, насочена към отчитане характеристиките и особеностите на семейните стопанства и осигуряване на по-добри възможности за получаване на финансова подкрепа.
- Обоснована е необходимостта от промени в институционалната среда с оглед облекчаване на административната тежест върху семейните стопанства.
- Чрез използването на метода включено наблюдение са проследени проблемите и предизвикателствата пред семейните стопанства и е осъществена успешната им подкрепа при кандидатстване по линия на мерките за директно и инвестиционно подпомагане.
- Представени са възможностите и насоките за развитие на фамилните стопанства с цел по-успешното синхронизиране на политиката с реалните потребности на производителите.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Христов К., (2012). Проблеми на дребните земеделски производители при финансиране със средства от европейските програми, Сборник с доклади от международна научна конференция „Тенденции и предизвикателства в развитието на икономиката“, Издателство „Наука и икономика“, Икономически университет – Варна
2. Христов К., (2012). Проблеми на земеделските производители при кандидатстване, изпълнение и отчитане на проекти по мярка 112 Създаване на стопанства на млади фермери от ПРСР (2007-2013), Сборник доклади от научно-практическа електронна конференция с международно участие „Развитие на агробизнеса и селските райони в България и ЕС – перспективи 2020“, Икономически университет – Варна
3. Баротева К., К. Христов, (2013). Възможности за подпомагане на млечното говедовъдство със средства от европейските програми, Science & Technologies, Volume III, Number 7, 2013 Social studies 116

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPMENT OF FAMILY FARMING

Krum Hristov Hristov

SUMMARY

Family farms are the core of European agriculture in terms of their number, as well as in the area they cultivate and the gross product they provide. They are an important element in the European model of agriculture and a key factor in the diversification of production. They play an important role in the food security and help to increase the vitality of the rural economy. Family farms are strongly motivated to pursue a long-term environmental policy. Sustainable and balanced rural development could be achieved only through the successful development of family farming. After Bulgarian membership in the EU the access of farmers to financial support plays an important role for their development. In order to predict the effect of different types of agricultural policy instruments on the activity and development of family farms, it is necessary to study their characteristics and expected behavior.

The main thesis of the study is: *Family farms have limited opportunities for development and low access to support. The institutional environment in which they operate provides poor support for farms.*

The aim of the dissertation is based on analysis of the state and challenges faced by family farms in Bulgaria after accession to the European Union to outline opportunities for their development and to identify effective ways for their support.

In order to achieve the aim, the study includes various methods of research. Information is collected through three main approaches. (1) For clarifying the general characteristics of agriculture and the place of family farms, statistical data from NSI, Agrostistics Directorate of MAF and Eurostat is used. (2) The collection of data from individual farms is carried out through a survey. (3) For wider identification of relationships and dependencies, the participatory observation method is used. Data processing and analysis are performed using the case study, cluster analysis and regression analysis methods.

Structure of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters and conclusions with a total volume of 270 pages. The first chapter covers the theoretical foundations of family farms. It is based on a variety of theoretical considerations related to the behavior of family farms. The importance family farms have for rural development has been explored. The behavior of different types of family farms has been commented. The main prerequisites for the sustainable development of family farms are discussed and the factors influencing the access of the farms to support are studied.

Empirical studies on the issues of access of family farms to support are presented in the second chapter. A historical overview of the development of agriculture and family farms in Bulgaria has been carried out. The structure of agriculture and farming is presented. For the purpose of thorough analysis and tracking of the peculiarities and behavior of farms, they are grouped in three ways. **First**, the farmers are grouped according to their personal characteristics. The **second** group is based on the characteristics of the farms. The **third** group combines the individual characteristics of the farmers with the characteristics of their farms. The access of surveyed farms to direct support and investment support has been studied.

In Chapter Three, on the basis of the study conducted, guidelines for the development of family farms are proposed. Proposals have been made for changing the CAP at EU level to comply with the characteristics and peculiarities of family farms. Recommendations are made for changes in the implementation of the policy at a national level, for the more successful participation of family farms. Changes in the institutional environment have been recommended to alleviate the administrative burden on family farms.

Main findings of the study. On the basis of the survey conducted, several main conclusions can be made regarding the possibilities for development of family farms in Bulgaria: *(1) Restricted access to support; (2) Severe institutional environment; (3) Insufficient trust in the system; (4) Limited opportunities for the development of family farms.*

Key recommendations of the study. A severe policy change is needed for the successful development of Bulgarian family farms and rural areas in the following direction: *(1) The reactions of the different types of farms to the policy have to be taken into account; (2) Institutional environment for family farms has to be improved; (3) Strengthening the social element of policy; (4) Limiting the support – only to the smallest and to those in need; (5) Using public funds for improving the social and economic conditions for life and business in rural areas; (6) Bottom-up approach for support at a local level; (7) Strengthening the positions of the National Agricultural Advisory Service at a local level.*

In order to comply with policy needs and particularities of family farms, it is first necessary to change our vision of the place and the role of family farms and agriculture in rural areas of the country. It must be long-term oriented towards finding the balance between increasing the competitiveness of agriculture on the one hand, and rural development on the other hand. If we want to have viable and sustainable rural areas, we must have a policy focused on the development of family farms. Without these farms, without these families there will be no rural areas at all.